

ΠΕΤΡΑΓΜΕΝΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Α5

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΙΣΤΟΡΙΑ – ΘΕΣΜΟΙ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ –
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ – ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΤΕΧΝΟ-
ΛΟΓΙΑ – ΠΛΑΣΤΙΚΗ – ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ
– ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ – ΛΑΤΡΕΙΑ

—ΑΝΑΤΥΠΟ—

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΧΑΝΙΑ 2011

Επιμέλεια τόμου:

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,

Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς,

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (*mvlazaki@otenet.gr*)

& Ελένη Παπαδοπούλου,

Αρχαιολόγος, ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών

Αρχαιοτήτων (*erapadoroul@yahoo.gr*)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα:

Κωστής Ψυχογιός (*pezanos@otenet.gr*)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.

Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (*info@kazanakis.gr*)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη του Υπουργείου

Πολιτισμού και Τουρισμού (*www.culture.gr/*)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:

Αντώνης Πετρουλάκης (*πρόεδρος*), Κώστας Μαυρακάκης (*αντιπρόεδρος*),

Βαγγέλης Μπούρμπος (*γραμματέας*), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (*ταμίας*),

Γιάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Πρώμος (*μέλη*).

ISBN (vol.) : 978-960-9558-07-5

ISBN (set) : 978-960-8648-02-9

© 2011 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879

www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: chrysostomos@otenet.gr

Το ιερό κορυφής Πύργου Τυλίσου και η διαφαινόμενη χρήση του ως ιερού κατά την Κλασική Εποχή

Το ιερό κορυφής Πύργου Τυλίσου ανασκάφηκε από τον καθηγητή Στυλιανό Αλεξίου τον Μάρτιο του 1963. Έδωσε μεγάλο αριθμό ευρημάτων αλλά, σύμφωνα και με τον ανασκαφέα και με τους εργάτες, το ιερό ήταν συλημένο. Είναι πιθανό ευρήματα των λαθρανασκαφών να προωθήθηκαν στη Συλλογή Μεταξά και να βρίσκονται στην κατοχή του Μουσείου Ηρακλείου (Kyriakidis 2004).

Το υλικό δεν ήταν εύκολα προσβάσιμο ήδη από την άνοιξη του 2006, λόγω της μετακόμισης της επιστημονικής συλλογής στις νέες αποθήκες του Μουσείου. Έτσι δεν έχει γίνει η τελική σχεδίαση των αντικειμένων στα οποία γίνεται εδώ αναφορά. Οι φωτογραφίες όμως του Πάννη Παπαδάκη και η μελέτη του υλικού με τη βοήθεια του Τάσου Καρούσου έδωσαν πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα, καθώς φαίνεται ότι πολλά δεδομένα για τα ιερά κορυφής καταρρίπτονται.

Το ιερό κορυφής του Πύργου Τυλίσου δυστυχώς δεν έδωσε στρατογραφημένα ευρήματα που θα διευκόλυναν την έρευνα. Παρόλα αυτά, βρέθηκε κεραμική με χαρακτηριστικά και από τις τρεις ανακτορικές εποχές, δηλαδή από τα Παλαιοανακτορικά μέχρι και τα Μυκηναϊκά χρόνια. Ενώ όμως μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι το Ιερό Κορυφής χρησιμοποιήθηκε ως ιερό και στην Πρωτοανακτορική και

---

* (Dr), Senior Lecturer in Aegean Archaeology, University of Kent, CNW, SECL, University of Kent, Canterbury CT27NF, United Kingdom.
E-mail: e.kyriakidis@kent.ac.uk

στη Νεοανακτορική περίοδο, αυτό δεν μπορεί ακόμα να θεωρηθεί βέβαιο και για τη Μυκηναϊκή εποχή.

Πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα όμως υπάρχουν από τους Ιστορικούς χρόνους, στους οποίους ανήκουν ορισμένα, που παραδοσιακά είχαν εκληφθεί ως ‘μινωικά’. Ο Peter Callaghan είναι εκείνος που βοήθησε στην ταύτιση των συγκεκριμένων οστράκων ως κλασικών και θα ήθελα από εδώ να τον ευχαριστήσω θερμά.

Η πρώτη ένδειξη για ιστορική φάση στο Ιερό Κορυφής ήταν από κάποια θραύσματα κεράμων ανάμεσα σε πολλά διαφορετικών τύπων τα οποία βρέθηκαν σε ορισμένα σημεία του Ιερού και τα οποία πιστοποιούν τη χρήση του κτίσματος κατά την Ιστορική περίοδο. Εξειδικευμένες μελέτες για την εξέλιξη των κεράμων των συγκεκριμένων περιόδων στην περιοχή —εξ όσων γνωρίζω— δεν υπάρχουν και επομένως δεν είναι εφικτή η ακριβής χρονολόγηση των διαφορετικών μεταξύ τους στρωτήρων που απαντώνται στο Ιερό Κορυφής. Ένα είναι βέβαιο, ότι, αν αυτές οι κέραμοι ανήκουν σε εποχή πριν από την Αρχαϊκή, θα πρόκειται για μια από τις πρώτες περιπτώσεις στην Κρήτη.¹ Επίσης θα πρέπει να μην χρονολογούνται μετά τον 2^ο π.Χ. αι., καθώς η Τύλισος φαίνεται ότι παύει να υπάρχει ως αυτόνομο κέντρο και δεν αναφέρεται στην επιγραφή της συνθήκης του Ευμένη II (των Ατταλιδών) με τις πόλεις της Κρήτης το 183 π.Χ. αλλά ούτε και σε καμία μεταγενέστερη συνθήκη.²

Τα περισσότερα ευρήματα ευνοούν τη χρονολόγηση στην Ύστερη Κλασική και Πρώιμη Ελληνιστική εποχή καθώς χρονολογούνται ασφαλέστερα στη μετά τον 4^ο π.Χ. αι. περίοδο.

1 Για την ύπαρξη κεράμων του λεγόμενου ‘Λακωνικού’ τύπου στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο στο Γλα, τις Μυκήνες, τη Θήβα, το Μπερμπάτι, την Ακρόπολη της Αθήνας και αλλού βλ. Ιακωβίδης 1990. Βλ., επίσης, Ιακωβίδης 1988, 131-33. Τελευταία, κέραμοι, πιθανώς Μυκηναϊκής εποχής, έχουν ανακαλυφθεί στην Κρήτη. Σύμφωνα με τον J. Driessen, μεγάλες κέραμοι βρέθηκαν στις ανασκαφές του Quartier Nu στα Μάλια (ΥΜ ΙΙΒ1). Ευχαριστώ τον καθηγητή Driessen για την επισήμανση.

2 Guarducci 1935-1950, vol. iv, 179. Η τελευταία αναφορά στην Τύλισο είναι πιθανότατα τον 3^ο αι. π.Χ. στη συμφωνία μεταξύ Αξού και Τυλίσου· βλ. Guarducci 1935-1950, vol. ii.V.20,B.5-7.

Παράρτημα ευρημάτων, κατάλογος και σχόλια³

Ο αύξων αριθμός αντιστοιχεί στον αριθμό της εικόνας, ενώ ο αριθμός στην παρένθεση είναι ο αριθμός αντικειμένου.

1. Χείλος αρχαϊκής ή πρώιμης κλασικής υδρίας (#00190+#09190).
2. Λαβή λεκανίδας του 4^{ου} αι. π.Χ. (#04120).
3. Ψηλό κύπελλο #0986. Το μέγεθος συνηγορεί στη χρονολόγησή του στον 4^ο αι. π.Χ., ενώ η δακτυλιόσχημη βάση του είναι παρόμοια με εκείνες του 1^{ου} αι. Ο πηλός είναι παρόμοιος με του #2208 και του #2209. Χρονολογείται πιθανότατα στον 4^ο αι. π.Χ.
4. Δυο —πιθανώς αττικοί— σκύφοι 4^{ου} αι. με διαβρωμένη στίλβωση (#0105 και #1202). Ο δεξιός σκύφος (#1202) είναι ίσως επιτόπια απομίμηση.
5. Όστρακο σκύφου 4^{ου} αι., πιθανώς αττικού (#1922).
6. Στίλβωμένο κύπελλο με πόδι, πιθανώς επιτόπια προέλευσης, 1^ο τέταρτο του 4^{ου} αι. (#2206).
7. Όστρακα μελαμβαφούς και πιθανώς αττικού σκύφου, ύστερου 5^{ου} ή πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. (#21197 και #21198) (βλ. Coldstream 1999: 327 εικ. R29).
- 8–9. Όστρακα κλασικών ή ελληνιστικών αμφορέων (#2209 και #2210).
10. Καρινωτό μόνωτο κύπελλο με έξω νεύον χείλος και χωρίς στίλβωση (#1719) (βλ. Coldstream 1999: 341 εικ. 4, w2).
11. Λαβή κανθάρου 4^{ου} αι. (#0618).
12. Δύο όστρακα αμφορίσκων χωρίς στίλβωση του 1^{ου} μισού του 4^{ου} αι. Απομίμηση χρηστικού αγγείου με στίλβωση (#0501 και #8660).⁴
13. Άωτο στίλβωμένο μελαμβαφές σκυφίδιο 3^{ου} ή 2^{ου} αι. (#1923).
14. Χείλος λεκανίδας 3^{ου} αι. με έξω νεύον χείλος (#0466).
15. Μικύλα ύστερα κλασικά, μόνωτα και αστίλβωτα σκυφίδια

3 Σε παρένθεση ο αριθμός ευρήματος.

4 Ο Callaghan (1978) θεωρεί ότι πρόκειται για αγγεία μιας χρήσης και πιθανότατα τελετουργικά.

που χρονολογούνται μετά τον 5^ο αι. — πιθανότατα τελετουργικά (#2207 και #2208). Παράλληλα βρίσκονται στο λεγόμενο 'Ιερό του Γλαύκου' (Callaghan 1978).

16. Βάση οινόχους 4^{ου} ή 3^{ου} αι. (#1209).

17–20. Κέραμοι απροσδιόριστης χρονολόγησης, μάλλον μεταγενέστερης της Μυκηναϊκής περιόδου, καθώς δεν ταιριάζουν με το σχετικά ομοιόμορφο σχήμα των καλυπτήρων της εποχής εκείνης. Οι στρωτήρες που σώζονται είναι διαφορετικοί μεταξύ τους· πιθανώς ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους.

11

13

14

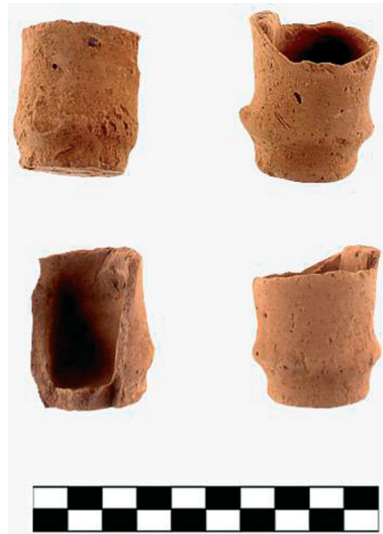
16

12

15

Εκτός από τη χρονολογική σημασία των παραπάνω ευρημάτων, η οποία και επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου του Ιερού Κορυφής στον 4^ο αι. π.Χ., αυτά που μας αφορούν περισσότερο είναι τα δυο θραύσματα αμφορίσκων και τα δυο μικύλα κύπελλα. Και τα δυο ευρήματα συνάδουν μόνο με σύνολα ιερών που έχουν αναγνωριστεί στο παρελθόν, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το λεγόμενο 'Ιερό του Γλαύκου' στην Κνωσό (Callaghan 1978). Στο 'ιερό' αυτό βρέθηκαν μη χρηστικά αντικείμενα —παραλλαγές χρηστικών αντικειμένων— καθώς και παρόμοια μικύλα κύπελλα. Η παρουσία τους ήταν καθοριστική για την απόδοση θρησκευτικής χροιάς σε αυτό το λεγόμενο 'Ιερό του Γλαύκου' όπως και σε πολλά άλλα ιερά της εποχής. Ενώ λοιπόν δεν είναι δυνατό να προσδιορίσουμε τον τύπο της λατρείας, μπορούμε με βάση τα ομολογουμένως περιορισμένα αυτά παράλληλα να θεωρήσουμε ότι πράγματι ο χώρος του μινωικού ιερού χρησιμοποιήθηκε για τελετουργικούς λόγους κατά το τέλος της Κλασικής περιόδου. Οι κέραμοι που βρέθηκαν στο μινωικό κτήριο μάλλον ενισχύουν αυτή την ερμηνεία καθώς επιβεβαι-

ώνουν τη χρήση του ίδιου του κτηρίου του μινωικού ιερού μετά τη Μινωική εποχή, χωρίς να μπορούν από μόνες τους να εξηγήσουν τον ακριβή ρόλο του κτηρίου ως τελετουργικού. Η τοιχοδομία του κτηρίου ίσως και αυτή υποστηρίζει τη μεταγενέστερη χρήση του ως ιερού κατά τους Ιστορικούς χρόνους. Όλοι οι τοίχοι του Πύργου —πλην ενός— φαίνεται να έχουν την ίδια τοιχοδομία. Αντίθετα, ένας κεντρικός τοίχος φαίνεται ανώτερης τοιχοδομίας και καλύτερα διατηρημένος. Πιθανότατα ανήκει στην ύστερη περίοδο χρήσης του Ιερού Κορυφής.

Συνέχεια ή αναβίωση της τελετουργίας

Δύο ζητήματα συνοδεύουν την ερμηνεία του συνόλου αυτού ως ιερού της Ύστερης Κλασικής εποχής. Το πρώτο αφορά τη συνέχεια ή την αναβίωση. Ανάλογες ερμηνευτικές προσπάθειες στο παρελθόν έχουν θεωρηθεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως καθοδηγούμενες από εθνικιστικές τάσεις. Η αλήθεια είναι ότι, αν η συνέχεια μιας συνήθειας ή πρακτικής εκλαμβάνεται αποκλειστικά ως η συνέχεια ολόκληρου του φάσματος των πράξεων και των κοινωνικών αντιλήψεων και πίστεων που συνδέονται με αυτή την πρακτική, τότε πράγματι μιλάμε για κάτι που είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αποδειχθεί και ελλοχεύουν σοβαροί ερμηνευτικοί κίνδυνοι (Hasluck 1929: π.χ. 10, 12). Αν όμως μιλάμε για μια μόνο πτυχή του συνόλου των πράξεων και των συνοδών κοινωνικών αντιλήψεων και πίστεων που συνθέτουν μια πρακτική, τότε τα πράγματα αλλάζουν και ο όρος 'συνέχεια' ή 'αναβίωση' αποκτά ενδιαφέρον καθώς ανακύπτουν νέα ερωτήματα, όπως το γιατί επεβίωσε μια συγκεκριμένη πτυχή της πρακτικής και όχι μια άλλη, ή το πώς συνέβη αυτό.

Έτσι λοιπόν, όταν μιλάμε για συνέχεια ή αναβίωση ιεροτελεστίας στο ιερό κορυφής του Πύργου Τυλίσου, δεν εννοούμε τη συνέχεια της ιεροτελεστίας αυτούσιας και ως είχε, ειδικά εφόσον ο υλικός πολιτισμός διαφέρει πολύ από τη Μινωική στην Ύστερη Κλασική εποχή· ούτε εννοούμε αναβίωση ή συνέχεια της λατρείας των ίδιων θεών και με τις ίδιες ιδιότητες, καθώς αυτό είναι ιδιαίτερα δύσκολο να ερευνηθεί και μάλλον απίθανο να συμβαίνει στην Κλασική εποχή

γενικότερα ως προς τις προγενέστερες περιόδους. Το μόνο που ισχυριζόμαστε εδώ είναι ότι η σύνδεση του χώρου με τελετουργία/ες έχει αναβιώσει ή εξακολουθεί να υφίσταται.

Τα παραπάνω συνδέονται με το ζήτημα της δυναμικής και των ιδιοτήτων ενός χώρου για κάποια συγκεκριμένη χρήση (Gibson 1979: 127-44): Αν δηλαδή η σχέση του πληθυσμού ενός χώρου με τις παραμέτρους της γεωγραφικής θέσης που αυτός ζει (όπως είναι η μορφή και η θέα του τοπίου, η εξάρτηση ή όχι από τους γύρω οικισμούς) ή και η οικονομία προσφέρουν τις προϋποθέσεις ώστε ο χώρος να μπορεί να σχετιστεί με τελετουργία ή ακόμη και ιεροτελεστία. Είναι γεγονός ότι σε πολλά μέρη του κόσμου, όπως και σε διαφορετικές εποχές της κρητικής ιστορίας, κορυφές βουνών έχουν χρησιμοποιηθεί για τελετουργικούς και θρησκευτικούς λόγους. Η δυναμική αυτή των χώρων έχει άμεση σχέση με την παραπάνω συζήτηση περί συνέχειας ή αναβίωσης. Είναι εξάλλου συχνότατο το φαινόμενο της θρησκευτικής χρήσης ενός χώρου για αιώνες, όπως συνέβη στη Σύμη Βιάννου, ή στο κεντρικό Τζαμί αλ-Νουρεντίν της Δαμασκού και σε πολλούς άλλους χώρους σε όλο τον κόσμο. Η συνέχεια ή η αναβίωση λοιπόν της θρησκευτικής χρήσης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι έχει συχνά σχέση και με τη δυναμική και τις ιδιότητες του χώρου.⁵

Πράγματι, ο κάθε χώρος έχει κάποιες ιδιαιτερότητες που λειτουργούν ως προϋποθέσεις για συγκεκριμένες χρήσεις (ή αποτρέπουν από αυτές), ανάλογα με ποικίλες παραμέτρους, γεωγραφικές ή άλλες (για παράδειγμα οι κορυφές βουνών προσφέρονται για παρατηρητήρια, δεν είναι όμως οι κατάλληλοι τόποι για προσέγγιση στη θάλασσα). Δεν φαίνεται όμως λογικό οι συγκεκριμένες θέσεις να υπαγορεύουν μια συγκεκριμένη χρήση και να αποκλείουν όλες τις άλλες. Άρα, αν δεν είναι αποκλειστικά ο χώρος και μόνο που υπαγορεύει την αναβίωση ή τη συνέχεια, τότε θα πρέπει προσφέρουμε και άλλες εξηγήσεις.

5 Αν δούμε το ζήτημα διαχρονικά, η προγενέστερη χρήση ενός χώρου για τελετουργικούς σκοπούς του προσδίδει τελετουργική χροιά, ενώ για ιεροτελεστία, θρησκευτική χροιά. Η χροιά αυτή επηρεάζει τη δυναμική και τις ιδιότητες του χώρου.

Έχω υποστηρίξει αλλού ότι η τελετουργία και κατ' επέκταση η ιεροτελεστία είναι αποτέλεσμα της εδραίωσης ή αποκρυστάλλωσης μιας επανειλημμένης πράξης, όπως για παράδειγμα γίνεται στα τελετουργικά δείπνα τα οποία είναι —υπό μία έννοια— εδραιωμένα ή αποκρυσταλλωμένα απλά δείπνα (Kyriakidis 2007: 291). Επίσης έχω υποστηρίξει ότι πολλά γνωρίσματα της τελετουργίας, όπως η επανάληψη, η έλλειψη διαφοροποίησης, η παράδοση, ο φερμαλισμός, η ύπαρξη κανόνων και ο συμβολισμός είναι όλα χρήσιμα μαθησιακά εργαλεία που καθιστούν την τελετουργία ισχυρότατο μαθησιακό μηχανισμό.

Με βάση τις παραπάνω σκέψεις και με τα δεδομένα που διαθέτουμε μπορούμε να καταλήξουμε στο ότι η συμμετοχή σε τελετουργίες όχι μόνο θα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη καταγραφή τους στη μνήμη των συμμετεχόντων, αλλά και την ταύτιση του σχετικού χώρου με τις τελετουργίες αυτές. Οι τελετουργίες ήταν κατά πάσα πιθανότητα ιεροτελεστίες, δηλαδή θρησκευτικές στη φύση τους, όπως ελπίζω ότι φάνηκε παραπάνω (Kyriakidis 2005: 96-97). Έτσι, οι ιεροτελεστίες αυτές των μινωικών ιερών κορυφής όχι μόνο θα είχαν χαραχθεί στη μνήμη των Μινωιτών αλλά και θα είχαν 'εγγραφεί' τη συγκεκριμένη τοποθεσία ως 'ιερή'. Η ερμηνεία της συνέχειας ή της αναβίωσης του τελετουργικού χαρακτήρα του τόπου και στις επόμενες εποχές διευκολύνεται από τον ιεροτελεστικό χαρακτήρα του τόπου, όπως αυτός εγγράφεται στη μνήμη των ανθρώπων, αλλά και πιθανότατα από τη δυναμική και τις ιδιότητες του χώρου. Τα μινωικά ιερά κορυφής ήταν για τουλάχιστον τριακόσια χρόνια χώροι τελετουργικοί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως έχουμε στο ίδιο το κτήριο του μινωικού ιερού κορυφής του Πύργου Τυλίσου την παρουσία ευρημάτων που ανάγονται στην Ύστερη Κλασική εποχή (τέλος του 4^{ου} π.Χ. αι.). Καθώς τα ευρήματα αυτά εύκολα συσχετίζονται με ιεροτελεστίες, ανακύπτει το θέμα της αναβίωσης, αφού εκείνα είναι μεταγενέστερα κατά τουλάχιστον οκτακόσια έτη από τα πιο ύστερα μινωικά ευρήματα (ΥΜ III Γ) του Ιερού Κορυφής και αφού η όποια συνέχεια είναι δύσκολο να εδραιωθεί επιστημονικά. Η επιλογή του ίδιου μέρους του βουνού αλλά και η

επαναχρησιμοποίηση του ίδιου μινωικού κτηρίου κατά την Ύστερη Κλασική εποχή, συνηγορούν υπέρ της αναβίωσης. Όπως και να έχει το πράγμα, το παράδειγμα του Πύργου είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον όσον αφορά την αναβίωση της χρήσης ενός χώρου, καθώς και τη δύναμη της τελετουργίας ως μαθησιακού μηχανισμού στη διατήρηση και διαμόρφωση ιδεών και πρακτικών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Callaghan 1978 : P.J. Callaghan, “KRS 1976: Excavations at the Shrine of Glaukos, Knossos,” *BSA* 73: 1-30.
- Coldstream 1999 : J.N. Coldstream, “Knossos 1951-61: Classical and Hellenistic pottery from the town,” *BSA* 94: 321-351.
- Gibson 1979 : J. Gibson, *The Ecological Approach to Visual Perception*, London: Houghton Mufflin.
- Guarducci 1935-1950 : M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae, (I. Tituli cretae mediae praeter Gortynios; II. Tituli Cretae occidentalis; III. Tituli Cretae orientalis; IV. Tituli Gortynii), opera et consilio Friderici Halbherr collectae; curavit Margarita Guarducci*, Roma: Libreria dello Stato.
- Hasluck 1929 : F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford: Clarendon Press.
- Ιακωβίδης 1988 : Σπ. Ιακωβίδης, *ΓΛΑΣ II*, (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 173), Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 131-133.

- Ιακωβίδης 1990 : Σπ. Ιακωβίδης, “Mycenaean Roofs: Form and Construction,” στο P. Darcque – R. Treuil (επιμ.), *L’habitat égéen préhistorique. (Actes de la Table Ronde internationale organisée par le Centre national de la Recherche Scientifique, l’Université de Paris I et l’École française d’Athènes, Athènes, 23-25 juin 1987)*, (BCH Suppl. 19), Paris: École française d’Athènes, 147-160.
- Κυριακίδης 2004 : Ε. Κυριακίδης, February 2004, “The Figurines in the Peak Sanctuary of Pyrgos,” *Mycenaean Seminar*, London: Institute of Classical Studies.
- Κυριακίδης 2005 : Ε. Κυριακίδης, *Ritual in the Aegean: the Minoan Peak Sanctuaries*, London: Duckworth.
- Κυριακίδης 2007 : Ε. Κυριακίδης, “The Archaeologies of Ritual,” στο Ε. Κυριακίδης (επιμ.), *Ritual in Archaeology*, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology UCLA Publications, 289-306.

